

THE DEVELOPMENT OF ORGANIC PRODUCTION IN THE POMERANIAN PROVINCE AND THE PROTECTION OF THE RURAL ENVIRONMENT

Summary

Number of organic farms in Poland is growing from year to year; it is also observed in the Pomeranian province. The possibility to obtain a financial support from European funds has an important impact on it. It seems that organic farmers should take care of the reduction of negative impact which their activities have on environment in a more complete way than conventional farmers. Therefore the aim of this study was to evaluate the ecological and other pro-environmental behavior in opinion of organic farmers from the Pomeranian province. The farmers decision of transformation of farming method (from conventional into organic) and its implementation was not easy. The possibility to produce a food of high quality, and for more than 50% of the respondents- protection of environment, nature, and his own family influenced on this. Among the respondents were also farmers for whom the most important aspect of their activity was profit and possibility to exist on the market. Farmers consider themselves to be the part of the environment and feel responsible for it. They reduce energy and water consumption, segregate garbage for economic reasons, but also to emphasize positive effect on the environment. Their buying behaviors are also environmental friendly.

Key words: organic farms, trends, research, Poland

ROZWÓJ PRODUKCJI EKOLOGICZNEJ W WOJEWÓDZTWIE POMORSKIM A OCHRONA ŚRODOWISKA WIEJSKIEGO

Streszczenie

Liczba gospodarstw ekologicznych w Polsce i również w województwie pomorskim rośnie z roku na rok. Duży wpływ na to ma możliwość uzyskania wsparcia finansowego z funduszy europejskich. Wydaje się, iż rolnicy ekologiczni w porównaniu z konwencjonalnymi powinni bardziej dbać o zmniejszenie negatywnego wpływu, jakie ich działania wywierają na środowisko. Dlatego celem pracy była ocena prowadzonej działalności ekologicznej i innych zachowań prośrodowiskowych w opinii rolników ekologicznych z województwa pomorskiego. Podjęcie decyzji o zmianie sposobu gospodarowania i wdrożenie tego w życie nie było łatwe. Dla ponad 50% respondentów takie czynniki jak wysoka jakość wyprodukowanej żywności, ochrona środowiska, przyrody i własnej rodziny wpłynęły na decyzję przestawienia gospodarstwa na produkcję żywności ekologicznej. Wśród badanych byli też rolnicy, dla których najważniejszym aspektem ich działalności był zysk i możliwość zaisnienia na rynku. Badani rolnicy uważają się za część środowiska i czują się za nie odpowiedzialni. Zmniejszają zużycie energii i wody, segregują śmieci ze względów ekonomicznych, ale również, aby podkreślić swój wpływ na środowisko naturalne. Ich zachowania zakupowe są również przyjazne dla środowiska.

Słowa kluczowe: gospodarstwa ekologiczne, tendencje rozwojowe, badania, Polska

1. Wstęp

Rolnictwo, a w nim uprawa roślin, hodowla zwierząt i związane z tym zachowanie ludzi wywiera wpływ na stan środowiska - glebę, powietrze i wodę. Rodzaje gospodarowania, począwszy od konwencjonalnego na ekologicznym kończąc, charakteryzują się zróżnicowanym oddziaływaniem na przyrodę i jej zasoby. Intensyfikacja rolnictwa, chęć uzyskania jak największych dochodów z produkcji często nie idzie w parze z korzyściami ekologicznymi. Rolnictwo ekologiczne, jako alternatywne w stosunku do rolnictwa konwencjonalnego staje się w Polsce coraz bardziej popularne, z roku na rok rośnie ilość certyfikowanych gospodarstw ekologicznych. Jak wynika z badań własnych [1] najczęściej poruszając zagadnienia związane z rolnictwem ekologicznym mówi się o jakości wyprodukowanej w taki sposób żywności. Obecne programy PROW podkreślają jeszcze bardziej wagę tego zagadnienia. Wzrost świadomości ekologicznej wiąże się ze zdobywaniem wiedzy, umiejętności i kształtowaniem zachowań, które wpływały będą na poprawę stanu środowiska, dlatego celem pracy była próba ich oceny u grupy rolników ekologicznych z woje-

wództwa pomorskiego.

2. Rolnictwo ekologiczne w województwie pomorskim w liczbach

Liczba producentów ekologicznych w Polsce z roku na rok rośnie, w roku 2004 odnotowano ich 3 760 (w tym 3 705 rolników) zaś w roku 2010 było ich już ponad pięciokrotnie więcej – 20 956 (w tym 20 582 rolników) [5]. Liczba producentów ekologicznych na dzień 31 grudnia 2011 roku według danych IJHAR-S [6] ogółem w Polsce wynosiła już 23 847, z czego 779 w województwie pomorskim (w tym 303 rolników ekologicznych w okresie przedstawiania). Na terenie województwa pomorskiego działa ponadto 11 przetwórn i 4 producenci prowadzący zbiory ze stanu naturalnego. W tab. 1 zestawiono powierzchnię ekologicznych użytków rolnych i ilość producentów ekologicznych w województwie pomorskim na tle województw o najniższym i najwyższym stopniu ekologizacji rolnictwa w Polsce.

Przy analizowaniu danych należy zwrócić uwagę na dużą liczbę rolników ekologicznych (a co za tym idzie po-

wierzchnię ekologicznych użytków rolnych), którzy są w trakcie przestawiania gospodarstwa z konwencjonalnego na ekologiczne.

W województwie pomorskim najwięcej gospodarstw ekologicznych jest w powiatach: słupskim (124), bytowskim (121) i człuchowskim (98). Najmniej gospodarstw ekologicznych jest na Żuławach, będących tradycyjnym regionem upraw konwencjonalnych. W powiecie sztumskim jest 9 gospodarstw ekologicznych, malborskim 8 i kwidzińskim 5.

Dyczkowska [8] za Markowskim i in. proponuje postrzeganie gminy jako produktu, w którego zarządzaniu stosować należy wykorzystywane w praktyce przedsiębiorstw narzędzia. Gmina funkcjonuje jak przedsiębiorstwo, wytwarza produkty i usługi, oferując je na rynku wewnętrznym (gmina) i zewnętrznym (otoczenie gminy). Zabiegając o sprzedaż swoich dóbr i usług gmina funkcjonuje w warunkach konkurencji innych ośrodków, co wymaga wykorzystania narzędzi zwiększających efektywność funkcjonowania, w tym narzędzi marketingowych. Jak wynika z badań własnych na żadnej ze stron internetowych powiatów i gmin szczególnie tych o wysokiej ilości gospodarstw ekologicznych nie promowano tego rodzaju działalności, co wydaje się być niekorzystne zarówno dla samych rolników ekologicznych, postrzegania gminy jako proekologicznej, jak i dla osób śledzących te zagadnienia.

Wysokość dopłat do rolnictwa ekologicznego na podstawie PROW 2007-2013 w ramach pakietu przedstawiono w tab. 2.

3. Metodyka badań

W okresie od grudnia 2010 do marca 2011 r. wśród rolników ekologicznych z terenu województwa pomorskiego przeprowadzono badania ankietowe z wykorzystaniem autorskiego kwestionariusza ankietowego. Producentów ekologicznych wybrano na podstawie listy adresowej gospodarstw ekologicznych województwa pomorskiego [20].

Kwestionariusze rozesłano listownie bezpośrednio do wszystkich rolników ekologicznych z wykazu. Badaniom poddano otrzymane zwrotnie odpowiedzi - 56. Kwestionariusz ankietowy składał się z 20 pytań, zrozumiałych dla badanych, zamkniętych jedno- lub wielokrotnego wyboru. Zawarte w kwestionariuszu pytania dotyczyły prowadzonej działalności ekologicznej i innych zachowań prośrodowiskowych badanych.

4. Wyniki i dyskusja

4.1. Charakterystyka respondentów

Badanymi byli rolnicy ekologiczni prowadzący swoją działalność na terenie województwa pomorskiego. Byli oni w wieku od 25 do 65 lat. Przeważająca grupa badanych, stanowiąca 53,6%, legitymowała się wykształceniem średnim, osoby z wykształceniem zawodowym stanowiły 21,4% ankietowanych, zaś z wykształceniem wyższym 23,2%, jedna osoba deklarowała wykształcenie podstawowe. 64,3% badanych stanowili mężczyźni. Rodzina właścicieli gospodarstw ekologicznych najczęściej składała się z co najmniej 5 osób (41%), rodziny czteroosobowe miało 28,5% badanych, dwuosobowe rodziny stanowiły 17,8% badanej populacji. Znacznie mniej było gospodarstw trzyosobowych (10,9%) oraz jednoosobowych (1,8%).

Gospodarstwa miały najczęściej wielkość w przedziale 20-50 ha. Biorąc pod uwagę charakter prowadzonej produkcji, badani prowadzili produkcję roślinną na równi z mieszaną - po 46,43%. W trakcie przestawiania z gospodarstwa konwencjonalnego na ekologiczne były 4 gospodarstwa. Ponad 60% badanych rolników deklarowało generowanie zysku ze swojej działalności. Ponad połowa respondentów prowadziła gospodarstwo ekologiczne dłużej niż 5, a krócej niż 10 lat, 30,36% więcej niż 5 lat, natomiast powyżej 10 lat prowadziło je 14,28% badanych. Przy czym prowadzenie gospodarstwa ekologicznego nie było równoznaczne z posiadaniem certyfikatu.

Tab. 1. Powierzchnia ekologicznych użytków rolnych i liczba producentów ekologicznych w wybranych województwach i w Polsce wg stanu na 31 grudnia 2011 r.

Table 1. Area of organic agricultural land and number of producers in selected counties and Poland in December 2011

Województwo	Ekologiczne użytki rolne ogółem [ha]	Ekologiczne użytki rolne w trakcie konwersji [ha]	Liczba producentów ekologicznych ogółem	Liczba producentów ekologicznych prowadzących działalność w zakresie produkcji rolniczej	Liczba producentów ekologicznych prowadzących działalność w zakresie produkcji rolniczej w trakcie konwersji
pomorskie	27 356,53	10 953,53	779	763	303
opolskie	2 702,87	1 116,20	89	86	31
zachodniopomorskie	119 779,95	48 830,02	3 090	3 065	1 458
łącznie Polska	605 519,61	229 483,69	23 847	23 449	8 215

Źródło: [6, 7]

Tab. 2. Warianty rolnośrodowiskowe i związane z nimi dopłaty do rolnictwa ekologicznego

Table 2. Agri-environmental variations and the associated organic farming subsidies

Warianty rolnośrodowiskowe	Numer wariantu / Wysokość płatności [zł/ha]	
	Z certyfikatem	W trakcie przestawiania
Uprawy rolnicze	2.1 / 790	2.2 / 840
Trwałe użytki zielone	2.3 / 260	2.4 / 330
Uprawy warzywne	2.5 / 1300	2.6 / 1550
Uprawy zielarskie	2.7 / 1050	2.8 / 1150
Uprawy sadownicze + jagodowe	2.9 / 1540	2.10 / 1800
Pozostałe uprawy sadownicze + jagodowe	2.11 / 650	2.12 / 800

Źródło: [13]

4.2. Postrzeganie rolnictwa ekologicznego przez producentów ekologicznych

Co zainspirowało badanych rolników do prowadzenia gospodarstw ekologicznych? Jak wynika z badań własnych były to przede wszystkim instytucje państwowe – tak deklarowało 37,5% badanych, dla ¼ ankietowanych były to środki masowego przekazu oraz inni rolnicy (również 25%). Tylko 12,5% ankietowanych wskazało na znajomych i rodzinę jako źródło pierwszego kontaktu z produkcją ekologiczną.

Tab. 3. Pierwsze źródła wiedzy o rolnictwie ekologicznym w opinii badanych

Table 3. The first sources of knowledge about organic farming in the opinion of the respondents

Źródła wiedzy	Ilość wskazań	% badanych
Instytucje państwowe	21	37,5
Prasa, radio, telewizja, Internet	14	25,0
Inni rolnicy	14	25,0
Znajomi, rodzina	7	12,5

Głównym źródłem wiedzy na temat produkcji żywności i gospodarowania ekologicznego były kursy i szkolenia i tak wskazało 76,78% ankietowanych, prawie połowa ankietowanych wskazała na prasę, radio, telewizję i Internet, tylko 3 osoby, tj. 5,36% badanych na szkołę, studia wyższe.

Jakimi motywami kierowali się badani rolnicy podejmując decyzję o przestawieniu gospodarstwa z konwencjonalnego na ekologiczne? Badani odpowiadając na to pytanie mogli wybrać więcej niż jedną odpowiedź.

Czynnikiem, który w najwyższym stopniu determinował podjęcie tego typu działalności była jakość żywności, ponad połowa ankietowanych zrobiła to z przekonania o pro środowiskowym charakterze produkcji oraz z myślą o sobie i swojej rodzinie. Ponad 30% respondentów wskazało na troskę o wieś, w której mieszkają, jej krajobraz jako czynnik determinujący podjęcie decyzji o gospodarowaniu ekologicznym, tylko 26,78% badanych widziało w prowadzeniu uprawy i hodowli ekologicznej możliwość zysku.

Możliwości, jakie daje ankietowanym produkcja ekologiczna to przede wszystkim wyprodukowanie żywności smaczniejszej i o wyższych walorach zdrowotnych – tak uważa 75% badanych, życie w zgodzie z naturą (57,14%) i możliwość wyróżnienia się na rynku (30,36%) (tab. 4).

Dla większości badanych prowadzenie gospodarstwa ekologicznego to coś więcej niż uprawa roślin i hodowla zwierząt, dla 73,2% to również dbałość o obejście i tereny przylegające do ich gospodarstwa, dla 42,8% to współzycie z otaczającą ich przyrodą.

W opinii respondentów produkty ekologiczne charakteryzują się walorami odróżniającymi je od produktów konwencjonalnych, lecz w ponad 50% deklarują trudności z ich

Tab. 4. Czynniki determinujące wybór ekologicznych metod produkcji w opinii badanych

Table 4. Factors determining the choice of organic production methods in the opinion of the respondents

Czynniki determinujące wybór ekologicznych metod produkcji	Ilość wskazań	% badanych
wyprodukowana żywność jest wyższej jakości	36	64,28
jest to produkcja przyjazna środowisku	31	55,36
robię to dla siebie i mojej rodziny	29	51,78
myślę o mojej wsi, jej krajobrazie	17	30,36
możliwość większego zysku	15	26,78

sprzedażą. Tylko ¼ badanych uważa, iż możliwości sprzedaży są dla tych produktów takie same jak w przypadku ich konwencjonalnych odpowiedników. Jak wynika z doświadczeń badanych najczęściej wykorzystywaną formą dystrybucji produktów ekologicznych jest sprzedaż bezpośrednia indywidualnym nabywcom (tab. 5).

Tab. 5. Formy dystrybucji produktów ekologicznych w opinii badanych

Table 5. Distribution forms of organic products in the opinion of the respondents

Formy dystrybucji produktów ekologicznych	Ilość wskazań	% badanych
Indywidualni nabywcy	41	73,21
Sklepy ze zdrową żywnością	14	25,00
Przetwórnice ekologiczne	12	21,43
Targowisko	8	14,29
Eksport	6	10,71

Sprzedaż bezpośrednia jest proekologicznym kanałem dystrybucji towarów, gdyż skraca drogę od producenta do konsumenta, dając zysk bezpośrednio producentowi, zaś konsumentowi produkty „prosto z pola”. Sklepy specjalistyczne i przetwórnice ekologiczne były wskazywane przez około 20% badanych. Najrzadziej wskazywanym kanałem dystrybucji był eksport produktów ekologicznych – 10,71%.

Główne źródła finansowania prowadzonej działalności przedstawiono w tab. 6.

Tab. 6. Główne źródła finansowania ankietowanych gospodarstw rolnych

Table 6. The main sources of funding for surveyed farms

Źródła finansowania	Ilość wskazań	% badanych
Środki własne uzupełnione środkami budżetowymi	37	66,07
Własne środki	16	28,57
Środki własne uzupełnione środkami z instytucji Non profit	3	5,36
Środki własne uzupełnione innymi środkami – jakimi?	0	0,00

Głównym źródłem finansowania rolnictwa ekologicznego w opinii badanych rolników są środki własne uzupełnione środkami budżetowymi (66,07%), prawie 30% ankietowanych finansuje działalność ze środków własnych. Tylko 3 osoby zadeklarowały wykorzystywanie środków własnych wspartych środkami z instytucji Non profit.

Bielski [21] dzieli rolników ekologicznych na dotacyjnych, rolników z misją i kontemplacyjnych, zarówno powyższe jak i następne pytania i uzyskane odpowiedzi potwierdzają istnienie wśród badanych rolników z tych grup.

Ponad 70% badanych uważało otrzymywane dotacje unijne do prowadzonej działalności za zbyt niskie, zaś 48,2% za niskie uważało także dotacje przeznaczane na uzyskanie certyfikatu.

Według Siebenaichera [22] po przestawieniu gospodarstwa z konwencjonalnego na ekologiczne zmienia się nakład pracy potrzebnej dla poszczególnych rodzajów upraw i co za tym idzie wydajność z hektara upraw. Różnice w wartościach zależne są od prowadzonego płodozmianu, warunków glebowych, odmiany i stopnia mechanizacji. Badani stwierdzili wzrost kosztów produkcji po przekształceniu swojego gospodarstwa w 51,78% i ich spadek w 12,5% przypadków.

4.3. Zachowania prośrodowiskowe badanych

Wszyscy ankietowani deklarowali zainteresowanie zagadnieniami związanymi z ekologią, z oszczędzaniem energii elektrycznej, wody wykorzystywanej w swoim gospodarstwie domowym i rolnym i ilością produkowanych ścieków. Powody, jakimi się kierowali deklarując ich oszczędzanie, to przede wszystkim względy ekonomiczne – chęć oszczędności, niewiele mniej respondentów uważała takie działania za proekologiczne.

Tab. 7. Powody, dla których badani oszczędzają energię elektryczną i wodę

Table 7. Reasons for which respondents save energy and water

Powody oszczędzania	Ilość wskazań	% badanych
Bo jest to działanie proekologiczne	35	62,50
Ze względów ekonomicznych	37	67,86
Lubię oszczędzać	21	37,50

Ponad 80% ankietowanych segreguje odpady powstałe w gospodarstwie domowym. Głównym argumentem niesegregowania odpadów jest brak odpowiednich pojemników w najbliższym otoczeniu (12,5% odpowiedzi) oraz niewłaściwy sposób postępowania po segregowaniu przy zbiórce śmieci - wrzucanie wszystkiego do jednego pojemnika (5,36%). Wszyscy ankietowani deklarowali niespalanie odpadów w piecach.

Kolejne pytanie dotyczyło rodzaju wykorzystywanych opakowań/toreb przy robieniu zakupów, respondenci mogli wskazać więcej niż 1 odpowiedź.

Ankietowani najczęściej wskazywali na torby z materiałów naturalnych i koszyki jako na te wykorzystywane podczas robienia zakupów – 82,14% odpowiedzi, następnie wymieniali torby foliowe wielokrotnego użytku i kartony. Znaleźli się jednak respondenci preferujący jednorazowe torby plastikowe i wśród tych 6 osób aż 5 wskazało tylko tę odpowiedź.

Tab. 8. Rodzaje toreb / opakowań wykorzystywanych przy robieniu zakupów

Table 8. Types of bags / packages used for shopping

Rodzaj torby/opakowania	Ilość wskazań	% badanych
Z materiałów naturalnych	46	82,14
Foliowa wielokrotnego użytku	21	37,50
Karton ze sklepu	17	30,36
Jednorazowe torby plastikowe	6	10,70
Nie zastanawiałem się	0	0,00

Wymagania stawiane opakowaniom w związku z ochroną środowiska naturalnego mają dwojaki charakter, gospodarczy oraz społeczny. Charakter gospodarczy dotyczy zredukowaniu zużycia surowców naturalnych i energii potrzebnych do wyprodukowania opakowania, natomiast charakter społeczny polega na zapobieganiu zanieczyszczenia środowiska użytymi opakowaniami, które w Polsce stanowią około 30% masy odpadów komunalnych [23].

Wśród 50 ankietowanych, nieużywających toreb plastikowych jednorazowego użytku, aż 40 osób - 71,40% badanych robi to ze względu na ochronę środowiska, po 26,78% badanych ze względów ekonomicznych i ich subiektywnie ocenionej gorszej jakości.

Ponad 60% badanych kupuje bardzo często i często inne produkty ekologiczne nie wyprodukowane w ich gospodarstwie, tylko 8,9% nie robi tego nigdy.

Tab. 9. Powody, dla których badani rezygnują z korzystania z toreb plastikowych jednorazowego użytku

Table 9. Reasons for which respondents resign from the use of disposables plastic bags

Powody niekorzystania z toreb jednorazowego użytku	Ilość wskazań	% badanych
Są nieprzyjemne środowisku	40	71,40
Trzeba za nie zapłacić	15	26,78
Są gorsze jakościowo od toreb wielokrotnego użytku i z materiałów naturalnych	15	26,78

5. Podsumowanie

Zarówno wzrost ilości gospodarstw ekologicznych w województwie pomorskim, jak i wysoka świadomość rolników ekologicznych dobrze rokuje dalszemu rozwojowi tej metody gospodarowania.

Dla badanych rolników podjęcie decyzji o gospodarowaniu ekologicznym i jej wdrożenie w życie nie było łatwe, przemawiały za tym możliwość wyprodukowania wysokiej jakości żywności oraz dla ponad połowy ankietowanych ochrona środowiska, dobro przyrody, rodziny i własne. Wśród ankietowanych byli też producenci ekologiczni, dla których najważniejszym aspektem tej działalności jest zysk i wyróżnienie się na rynku.

Respondenci uważają się za część środowiska i czują się za nie odpowiedzialni. Oszczędzają energię, wodę ze względów ekonomicznych, i również podkreślają korzystny wpływ takiego zachowania na środowisko. Ich zachowania zakupowe również są proekologiczne.

Przeprowadzone badania własne potwierdzają prezentowane przez Bielskiego [21] etapy procesu stawiania się rolnikiem ekologicznym.

- Etap I "Zarażenie się": Prowadzenie gospodarstwa konwencjonalnego -> zmęczenie chemią -punkt zwrotny-> przypadkowy pierwszy impuls -> osobista przygoda - poznanie znaczących innych eko-rolników i ekspertów -> decyzja o konwersji.

- Etap II "Nauka": Obserwacja innych i pobieranie nauki -> bariery: niskie plony i drwiny ze strony pierwotnej grupy odniesienia i znaczących innych.

- Etap III "Dojrzałość": Poszukiwanie własnej formuły gospodarstwa (profesjonalizacja, oswojenie rynku) -> zdobycie uznania pierwotnej grupy odniesienia -> znalezienie punktu optimum.

W przejściu wszystkich tych etapów wspomóc może rolników edukacja ekologiczna na różnych poziomach, dla rolników konwencjonalnych, dla tych myślących o konwersji, osób w jej trakcie oraz dla rolników ekologicznych „z misją”.

Duże znaczenie w podjęciu decyzji o zmianie sposobu gospodarowania miały środki pomocowe w ramach programów europejskich dla sektora rolniczego. Z przeprowadzonych badań wynika, że największy wpływ na podjęcie ekologicznej produkcji żywności miały szkolenia prowadzone dla rolników przez organizacje rolnicze, jak również dużą rolę w tej akcji propagowania rolnictwa ekologicznego odegrali sami rolnicy. Zapotrzebowanie na żywność ekologiczną wzrasta również za sprawą zmiany stylu życia i powstawania nowego modelu żywienia szczególnie wśród młodych konsumentów. Ciągłe jednak słabym ogniwem w łańcuchu logistycznym żywności ekologicznej pozostaje dystrybucja.

Pamiętać jednak należy o dużym zagrożeniu dla dalszego rozwoju rolnictwa ekologicznego, jakim może być obniżenie lub nawet zaprzestanie dofinansowywania tego rodzaju działalności z funduszy unijnych.

6. Bibliografia

- [1] Newerli-Guz J.: Żywność ekologiczna w świadomości polskich konsumentów i producentów. Praca doktorska, Akademia Morska w Gdyni, 2005.
- [2] Sołtysiak U.: Rolnictwo ekologiczne - historyczny przegląd metod. Od teorii do praktyki. Stowarzyszenie EKOLAND, Warszawa, 1993.
- [3] Śmiechowska M.: Studia nad produkcją, jakością i konsumpcją żywności ekologicznej. Wydawnictwo Akademii Morskiej, Gdynia, 2002.
- [4] Rozporządzenie Rady (WE) nr 834 z dnia 28 czerwca 2007 roku w sprawie produkcji rolniczej i znakowania produktów ekologicznych. [5] Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2009-2010. IJHRS, Warszawa, <http://www.ijhar-s.gov.pl/raporty-i-analazy.html> (10.11.2012).
- [5] Liczba producentów ekologicznych w Polsce wg stanu na 31 grudnia 2011 r. IJHRS, Warszawa.
- [6] <http://www.ijhar-s.gov.pl/raporty-i-analazy.html> (10.11.2012).
- [7] Powierzchnia ekologicznych użytków rolnych w Polsce wg stanu na 31 grudnia 2011 r. IJHRS Warszawa, <http://www.ijhar-s.gov.pl/raporty-i-analazy.html> (10.11.2012).
- [8] Dyczkowska J.: Wpływ narzędzi marketingu terytorialnego na wybrane jednostki terytorialne. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Ekonomiczne Problemy Usług, 2010, 56, 596: 317-325.
- [9] Gawłowski S.: Zarządzanie pozyskanymi funduszami unijnymi w Polsce w obszarze ochrony środowiska. Rocznik Ochrony Środowiska, 2011, 13: 269-282.
- [10] Rozporządzenie Rady (WE) nr 1290/2005 w sprawie finansowania wspólnej polityki rolnej.
- [11] Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 i nr 198/2005 w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich.
- [12] Kuś J.: Ocena ekonomiczno-organizacyjna gospodarstw ekologicznych i konwencjonalnych w świetle wyników rachunkowości FADN. J. Res. Appl. Agric. Engng, 2012, 57(4): 25-29.
- [13] Dopłaty do rolnictwa ekologicznego na podstawie PROW 2007-2013 w ramach pakietu: Rolnictwo Ekologiczne. Doradca PROW.
- [14] <http://doradcaprow.pl/prow/Info---nietylkoPROW/> Rolnictwo-ekologiczne, 169/ (15.10.2012).
- [15] Valaskakis K., Sindell P.S., Smith J.G., Fitzpatrick-Martin I.: Propozycje dla przyszłości, Społeczeństwo konserwacyjne. PIW, Warszawa, 1988.
- [16] Janikowski R.: Imperatyw ekologiczny konsumenta a równoważenie konsumpcji. Ekonomia i Środowisko, 1994, 1.
- [17] Manteuffel-Schoege H.: Zarys problemów ekonomiki środowiska. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, 2005.
- [18] Kiełczewski D.: Ochrona środowiska przyrodniczego. Red. Dobrzański G. PWN Warszawa, 2009.
- [19] Burger T.: Świadomość ekologiczna społeczeństwa u progu XIX wieku. Raport 1/2000. Instytut na Rzecz Ekorozwoju, Warszawa, 2000.
- [20] Devall B., Sessions G.: Ekologia głęboka. Pusty Obłok, Warszawa, 1995.
- [21] Gospodarstwa, Sklepy i Przetwórnice Ekologiczne Województwa Pomorskiego 2009. Departament Środowiska, Rolnictwa i Zasobów Naturalnych Urzędu Marszałkowskiego Województwa Pomorskiego, 2009.
- [22] Bielski P.: Rolnictwo ekologiczne jako zawód i powołanie. Studium tożsamości, organizacji i potencjału rozwojowego polskich rolników ekologicznych. Przegląd Socjologii Jakościowej, 2009, 5: 3.
- [23] Siebeneicher G. E.: Podręcznik rolnictwa ekologicznego. PWN, Warszawa, 1997.
- [24] Strzałko J., Mossor-Pietraszewska T.: Kompendium wiedzy o ekologii. PWN Warszawa, Poznań, 1999.